

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Ks. mgr lic. Lucjan Bartkowiak CR. *Piękno nośnikiem teologii. Estetyka przestrzeni eklezjalnej w mozaikach kościoła Redemptor Hominis Centrum Świętego Jana Pawła II w Krakowie*. Praca doktorska napisana na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie pod kierunkiem o. prof. dr. hab. Andrzeja Napiórkowskiego OSPPE. Kraków 2021, ss. 323. (Komputeropis)

„Piękno zbawi świat”. To stwierdzenie od 1869 roku, a więc od pierwszej publikacji powieści Fiodora Dostojewskiego, pt. *Idiota*, skłania do refleksji, gdyż wykracza poza poziom zwyczajnej racjonalności i staje się dla umysłu osoby ludzkiej aporycznym paradoksem¹. Piękno (łac. *pulchrum*) wraz z prawdą (łac. *verum*) i dobrem (łac. *bonum*) to transcendentalia charakterystyczne dla klasycznej metafizyki chrześcijańskiej. Z każdego z tych transcendentaliów można wyprowadzić nową zasadę metafizyczną. Prawda jest zasadą racji bytu, dobro – zasadą celowości, a piękno zasadą integralności. Istnieje, zatem, nierozzerwalna więź pomiędzy pięknem a integralnością bytu, czyli jego nierozdzielnego związania z całością. Zbawcza rola piękna polega na odniesieniu do całości, do pełni (gr. *pleroma*). Bycie chrześcijaninem zakłada istnienie według całości (gr. *kath' holon*). Chrześcijanin jest powołany do upodobniania się do Jezusa Chrystusa, mocą Ducha Świętego, Który rozświetla go od wewnątrz niestworzonymi Energiami Miłości Bożej. Chrystus – Prawda jest podstawą bytu człowieka, a Duch Święty – Piękno jest Sprawcą jego wewnętrznej integracji, dzięki czemu staje się dla niego możliwe celowe dążenie ku Bogu Ojcu – Najwyższemu Dobru. Zbawiające piękno to coś o wiele więcej niż przeżycie estetyczne. Piękno to rzeczywistość ontologiczna, duchowa i egzystencjalna, która ma zarówno odniesienie do Boga w Trójcy Przenajświętszych Osób, jak i do człowieka. Jest więc w pełni zasadna teza, stanowiąca pierwszą część tytułu recenzowanej rozprawy doktorskiej ks. Lucjana Bartkowiaka – *Piękno nośnikiem teologii*. Autor przynależy do Zgromadzenia Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa, potocznie zwanego zmartwychwstańcami. Jest nie tylko magistrem i

---

¹ F. Dostojewski, *Idiota*, tłum. J. Jędrzejewicz, w: *Dzieła wybrane*, Warszawa 1987, s. 424.

licencjatem teologii, ale również artystą plastykiem – mozaikistą. W latach 2013-2014 odbył specjalizację z zakresu teologii wschodniej na Papieskim Instytucie Orientalnym w Rzymie, w ramach Atelier Teologicznego im kard. Tomasa Špidlika. Jest uczniem słynnego na całym świecie jezuitę i artysty – o. Marko I. Rupnika. W latach 2014-2017 był członkiem ekipy artystów *Centro Aletti*. W 2017 roku powołał do istnienia krakowską pracownię mozaiki *Aletti.pl*. Powyższe informacje o Autorze rozprawy doktorskiej, której podtytuł to: *Estetyka przestrzeni eklezjalnej w mozaikach kościoła Redemptor Hominis Centrum Świętego Jana Pawła II w Krakowie* jednoznacznie wskazują, że recenzowane dzieło stanowi dopełnienie długiego procesu poszukiwań teologicznych oraz artystycznych w odniesieniu do współczesnej mozaikowej sztuki sakralnej. Już na samym początku tej recenzji należy podkreślić interdyscyplinarny charakter tej pracy oraz osobiste zaangażowanie twórcze ks. Lucjana Bartkowiaka CR, który jest duchowym synem o. Marko I. Rupnika. Ocena rozprawy, będącej owocem zmagania intelektualnych nad teologią chrześcijaństwa wschodniego (zarówno tradycyjnej, jak i sofiologicznej) oraz refleksji nad umiejętnościami w zakresie tworzenia mozaik zdobytymi w słynnym *Centro Aletti* w Rzymie, nie jest zadaniem łatwym, gdyż obecne w niej wątki biblijno-teologiczne splecione są z wątkami z zakresu sztuki chrześcijańskiej, zarówno w wymiarze historycznym, jak i współczesnym. Autor, sam będąc twórcą mozaik, pisząc swą pracę doktorską, starał się wyrazić w słowach rzeczywistość symboliczną, która łączy świat duchowy ze światem materii.

I. Ocena merytoryczna rozprawy

Już na samym początku swego dzieła, ks. Lucjan Bartkowiak CR, napisał, że „Celem niniejszej pracy jest przedstawienie treści ideowych zespołu mozaik w Sanktuarium Świętego Jana Pawła II, wykonanych w latach 2014-2017 przez zespół artystów rzymskiego *Atelier Arte Spirituale Centro Aletti*, pod kierunkiem o. Marko I. Rupnika SJ oraz mistrzyni Renaty Trifkovič” (s. 5). Z *Wniosków końcowych* można się dowiedzieć, że „Omawiane mozaiki stanowią próbę przedstawienia spuścizny teologicznej polskiego Papieża, który zapisał się w historii jako wybitny przedstawiciel personalizmu. Źródłem papieskiego nauczania o człowieku jest misterium Boga, wyrażające się w podstawowych dogmatach Kościoła: Trójcy Świętej i Bogoczłowieczeństwie Jezusa Chrystusa” (s. 300). Ze względu na tak sformułowany cel rozprawa uwzględnia zarówno wątki teologiczne, jak i z zakresu współczesnej sztuki sakralnej. Praca doktorska ks. mgr. lic. Lucjana Bartkowiaka CR, licząca 323 strony, rozpoczyna się od *Zagadnień wstępnych* (s. 5-12). Zasadniczy korpus rozprawy to dziesięć rozdziałów (s. 13-299), zwieńczonych *Wnioskami końcowymi* (s. 300-307) oraz krótkim *Zakończeniem* (s. 308-310). Ostatnie dwie części pracy to *Wykaz skrótów* (s. 311-312) i *Bibliografia* (s. 313-321).

Autor zrezygnował z napisania, typowego dla rozpraw doktorskich, *Wstępu*, a treści dla niego przewidziane przekazał w *Zagadnieniach wstępnych* oraz w opisie metody badawczej (s. 76-78).

Chociaż nie wskazał jednoznacznie problemu badawczego, to można się go doszukać w rozwinięciu tezy, że „piękno jest nośnikiem poznania teologicznego, oddziałującego na życie tak indywidualnej osoby wierzącej, jak i całej wspólnoty wiernych” (s. 5). Ks. Lucjan Bartkowiak CR dowodzi bowiem, że „Unikalny na polską skalę zespół mozaik, przedstawia niespotykane dotąd połączenie szerokoformatowej sztuki wizualnej oraz bogatego w treść przekazu teologicznego, snującego się wokół triady podstawowych tematów chrześcijańskiej teologii: Bóg, człowiek, Kościół” (s. 5). W celu potwierdzenia powyższej tezy dokonał analizy trzydziestu dwóch scen figuratywnych oraz motywów abstrakcyjnych obecnych w ich tle, które zajmują powierzchnię ponad 1500 metrów kwadratowych. Co ciekawe, dekoracja mozaikowa ścian głównej świątyni Sanktuarium Jana Pawła II, wykonana w stylu charakterystycznym dla *Centro Aletti* i innych realizacji o. Marko Rupnika SJ, „odbiega pod względem estetycznym od założeń autorskich dotyczących wnętrza oraz jest niespójna z architekturą wnętrza kościoła” (s. 5). Nie powinien dziwić zatem radykalny sprzeciw architekta Andrzeja Mikulskiego, którego dziełem jest sanktuarium w krakowskich Łagiewnikach, wyrażony w odniesieniu do realizacji wnętrza Sanktuarium: „W warstwie plastycznej (kolorystyce, rysunku i kompozycji) wykonane dekoracje klóć się ze spokojnym i harmonijnym układem tektoniki wnętrza. Przez komiksowy kreskówkowy rysunek, bajkową atmosferę, dobór kolorów i sposób użycia złocień, forma plastyczna dekoracji przesuwają realność świata Bożych Tajemnic w kierunku banalnej rzeczywistości świata bajkowego – niewiarygodnej i nierealnej. [...] Zainstalowanie przez o. M. Rupnika zdeformowanego metalowego krzyża na przodzie zaprojektowanego przez architekta ołtarza, zasłaniającego wykuty w kamiennym ołtarzu krzyż było swoistym i symbolicznym podsumowaniem działań niezgodnych z wola i zamierzeniami autora wnętrza kościoła” (przypis 1, s. 5-6). Ks. Lucjan Bartkowiak CR, chociaż sam jest teologicznie i artystycznie przekonany co do sztuki mozaikowej *Centro Aletti*, odważnie wskazał na istotne różnice pomiędzy pierwotnymi założeniami co do wystroju łagiewnickiej świątyni a realizacją całkowicie odmiennej koncepcji teologiczno-artystycznej, której trafność uzasadnia tym, że „treści ikonograficzne przygotowano w oparciu o architekturę i tematykę związane z osobą i życiem czczonego tu Świętego” (s. 6). W rozwinięciu problemu badawczego podkreśla, że „Jan Paweł II ukazany jest w sanktuarium przez pryzmat chrystologiczny, a nie historyczny swojego życia” (s. 7) i z tego powodu „zamiast osoby Jana Pawła II, ze ścian świątyni spogląda na wierzących przede wszystkim Chrystus, który w przedstawianych scenach objawia człowieka w relacji do Ojca, do siebie samego i do świata” (s. 7). Za hipotezę badawczą Autora rozprawy można przyjąć stwierdzenie, że „podobnie jak słowo wyraża i dopełnia ludzką myśl w obszarze duchowego doświadczenia wiary, tak obraz i kompozycja artystyczna wierna słowu, jako piękno może stać się nośnikiem wiary, prowadząc do poznania teologicznego” (s. 7).

Opis metody badawczej został przedstawiony dopiero w rozdziale trzecim (czwartej części składowej rozprawy), który bezpośrednio dotyczy powstania mozaik w krakowskim Sanktuarium Świętego Jana Pawła II, po dwóch rozdziałach wprowadzających w problematykę pracy. Można to

uznać za zasadne w odniesieniu do rozprawy doktorskiej, która ma charakter interdyscyplinarny. Metoda badawcza musiała być dostosowana do monumentalności ocenianego dzieła architektonicznego, nie tylko ze względu na jego ogromną powierzchnię, ale również i złożoną tematykę, przedstawianą w poszczególnych scenach oraz zbiorach scen w formie przestrzennych dyptyków czy tryptyków. Ks. Lucjan Bartkowiak miał świadomość trudności analizy tak bardzo złożonego i wielotematycznego dzieła, które zajmuje całą przestrzeń świątyni. Za punkt wyjścia w celu odkrycia zasadniczej myśli całego zespołu dekoracji ściennych, przyjął konieczność rozpoznania i wyodrębnienia podstawowych dyptyków i tryptyków, co umożliwi szczegółowe omówienie tworzących je scen (por. s. 77). Odczytanie treści zawartych w poszczególnych zespołach mozaik, uważał za warunek uchwycenia zasadniczych linii myślenia teologicznego. Za generalną zasadę pomocną w odczytywaniu treści mozaikowych płaszczyzn uznał przejście „od szczegółu do ogółu”, gdyż pozwoli to „na uchwycenie istotnych intencji autora, dzieła i tego, co może w nim odkryć odbiorca – pielgrzym stający twarzą w twarz z mozaikami sanktuarium” (s. 77). Autor rozprawy skorzystał z zaproponowanej przez ks. prof. dr. hab. Tadeusza Dzikę, w książce pt. *Funkcje sztuki w teologii*, metody interpretacji dzieł sztuki, a mianowicie: intencje autora, intencje dzieła i intencje adresata dzieła sztuki. Istotne w tym procesie jest właściwe odczytanie „tradycyjnych znaków i symbolów, sięgających nawet początków sztuki chrześcijańskiej i współczesne środki wyrazu, odpowiadające duchowi naszych czasów, treść serca artysty” (s. 77). W tym kontekście istotne stało się postawienie pytania problemowego: „Jaka jest istota i sens półtora tysiąca metrów kwadratowych mozaik wykonanych w krakowskim Sanktuarium Świętego Jana Pawła II?” (s. 78).

Zaproponowana przez Doktoranta struktura rozprawy składa się z piętnastu części, z czego dziesięć można potraktować jako rozdziały.

Pierwszy z tych rozdziałów (część 2 rozprawy) to syntetyczne wprowadzenie w problematykę teologii piękna. Autor przedstawił istotne z punktu widzenia jego głównego problemu badawczego, trzy zagadnienia, a mianowicie: piękno jako atrybut Boga, epifaniczność piękna oraz soteriologiczny wymiar integralnie pojmowanego piękna. W swych wywodach uwzględnił podstawowe przesłanki filozoficzne, biblijne i teologiczne, z nawiązaniem do mądrości Ojców Kościoła.

Ogólne rozważania na temat piękna w świetle teologii chrześcijańskiej stanowiły podstawę do przedstawienia, w rozdziale drugim (część 3 rozprawy), teologiczno-estetycznej koncepcji piękna u wiodących przedstawicieli *Centro Aletti*, a zwłaszcza kardynała Tomasza Špidlika i o. Marko Ivana Rupnika SJ. W omówieniu ideowego zaplecza tej wspólnoty artystów i teologów podkreślił szczególnie znaczenie inspiracji teologicznych zaczerpniętych od rosyjskich sofiologów (Włodzimierza Solowjowa, Pawła Florenskiego oraz Sergiusza Bułgakowa), filozofa symbolisty i poety Wiaczesława Iwanowicza Iwanowa oraz prawosławnych teologów emigracyjnych związanych z Instytutem św. Sergiusza w Paryżu (a zwłaszcza: Włodzimierza Łosskiego, Oliviera Clementa i Paula Evdokimova). Następne

paragrafy dotyczą rozumienia obrazu jako kategorii teologiczno-ewangelizacyjnej (kard. Tomasz Śpідlik) i pojmowania estetyki jako syntezy teorii i życia (o. Marko Rupnik SJ). Bardzo ważny w odniesieniu głównego problemu rozprawy jest ostatni paragraf tego rozdziału, w którym zostało ukazane na czym polega jednoczący charakter piękna w ujęciu wertykalnym i horyzontalnym, ze szczególnym zwróceniem uwagi również na akt twórczy, paschę artysty, paschę materii, a także na teologię mozaiki stylu Rupnika oraz jej relacje do tradycyjnej wschodnio-chrześcijańskiej ikonografii. Jego zwieńczeniem są rozważania o teologicznym, duchowym wymiarze sztuki sakralnej.

Rozdział trzeci (część 4 rozprawy) rozpoczyna się od informacji na temat powstania rzymskiego Centro Aletti oraz mozaik wykonanych w 1999 roku przez jej artystów, na prośbę papieża Jana Pawła II, mozaik w kaplicy „Redemptoris Mater” w Rzymie. Kolejne paragrafy dotyczą już bezpośrednio projektu krakowskiego Sanktuarium Świętego Jana Pawła II. Po informacjach na temat wyboru autora i wykonawcy projektu ikonografii bazyliki górnej został podany spis przedstawień górnego Sanktuarium Świętego Jana Pawła II, które w zasadniczo dotyczą istotnych wydarzeń w historii zbawienia oraz wymiary znajdujących się tam mozaik. Jak już to wcześniej było wspomniane w tej części pracy doktorskiej została opisana metoda badawcza.

Tematyką rozdziału czwartego (części piątej rozprawy) są mozaiki składające się na tryptyk głównej ściany oltarzowej w prezbiterium. Trzy wydarzenia zbawcze (Gościna u Abrahama, Adoracja Magów przybyłych do Dzieciątka z Maryją oraz Zstąpienie Chrystusa do otchłani) mają za swój motyw przewodni ideę zstępowania Boga ku człowiekowi i wstępowania człowieka ku Bogu. Autor najpierw dokonuje wnikliwej interpretacji wydarzenia z Księgi Rodzaju (18,1-16), uwzględniając zarówno wątki teologiczne jak i symboliczne obecne w najwyższej umieszczonej mozaice, odwołując się do tradycji ikonograficznej chrześcijańskiego wschodu oraz do twórczości teologiczno-artystycznej Rupnika. Następnie koncentruje się na przesłaniu mozaiki, którą można zatytułować jako „Objawienie się Chrystusa mędrcom ze Wschodu” z widoczną w tle postacią św. Jana Pawła II. Czyni to odwołując się do literatury apokryficznej oraz dzieł patrystycznych i współczesnych teologów. Interesujące są rozważania na temat kwestii podobieństw w twarzy św. Jana Pawła II. Szkoda, że omawiając rozróżnienie pomiędzy pojęciami: „indywiduum” i „osoba” nie wskazał na greckie słowa: *hypostasis* i *prosopon*, które są istotne zarówno dla ukazania tożsamości Boga, jak i człowieka. Odwołanie się do tych greckich pojęć pomogłoby lepiej zrozumieć istotę tożsamości relacyjnej. *Prosopon* to słowo pierwotnie oznaczające maskę, którą nakładał aktor w starożytnym teatrze greckim. Pochodzi ono od etruskiego słowa *phersu* (maska). Etymologicznie być osobą (gr. *prosopon*) to znaczy być ku (gr. *pros*) obliczu (gr. *ops*, w dopełniaczu *opos*) innego, a więc być w relacji (gr. *schesis*) do kogoś innego. W ramach komentarza do centralnej mozaik ks. Lucjan Bartkowiak CR wskazuje na główne idee przewodnie ikonograficznej mariologii *Centro Aletti*. Trzecia część centralnego tryptyku to Zstąpienie zmartwychwstałego Chrystusa do Otchłani, które wyraża solidarność Syna Bożego z całą ludzkością. Tak, jak to jest i w odniesieniu do wszystkich pozostałych mozaik, Autor analizuje figuratywność oraz

kolorystykę tego bardzo ważnego dla teologii chrześcijańskiego Wschodu motywu ikonograficznego, z nawiązaniem do cytatów biblijnych, tradycji syryjskiej i motywów apokryficznych.

W piątym rozdziale (szóstej części rozprawy) zostały poddane analizie cztery mozaiki ze ścian bocznych prezbiterium, a mianowicie: Zwiastowanie, Ukrzyżowanie, Chrystofania paschalna oraz Ukoronowanie – Zaślubiny Dziewicy, z podkreśleniem ich antynomiczności teologicznej tak charakterystycznej dla teologii syryjskiej. Mozaika ze sceną Zwiastowania zajmuje boczną lewą ścianę prezbiterium od jego zewnętrznej strony. Po przeciwległej stronie została zamieszczona mozaika ukazująca koronację Maryi na królową nieba i ziemi. Autor słusznie zauważa, że w ten sposób została wyrażona teologiczna prawda o Zwiastowaniu jako zstąpieniu (gr. *katabasis*) Słowa (gr. *Logos*) i koronacji Maryi jako wstąpieniu (gr. *anabasis*) człowieka w sferę niebiańską. W ramach takiej samej logiki antynomiczności zostały zlokalizowane dwie naprzeciwległe mozaiki w głębi prezbiterium, czyli Ukrzyżowanie Jezusa oraz Objawienie się Chrystusa Marii Magdalenie po Zmartwychwstaniu.

Rozbudowany szósty rozdział (siódma część rozprawy) dotyczy mozaik przedstawiających istotnych momentów ekonomii zbawienia, które zostały umiejscowione w auli bazyliki. Ich głównym przesłaniem jest misterium Osoby Jezusa Chrystusa i Jego zbawczej woli wobec ludzkości. Ks. Lucjan Bartkowiak CR w szczegółowo i w sposób interesujący analizuje dziewięć przedstawień zarówno pod względem symboliki ikonograficznej, jak i treści biblijno-teologicznych z odniesieniem do Ojców Kościoła oraz myśli teologów chrześcijańskich różnych tradycji, a zwłaszcza kardynała Tomasa Špidlika i o. Marko Rupnika SJ. W tej części pracy doktorskiej zostały opisane następujące przedstawienia: „Scena Niebieskiego Jeruzalem z tronującym Barankiem Apokalipsy i świętymi”, dyptyk „Stworzenie Adama i Ewy” oraz „Kana Galilejska”, dyptyk „Uzdrowienie niewidomego od urodzenia i przebaczenie cudzołożnicy” oraz „Uzdrowienie w Synagodze i uzdrowienie opętanego”, dyptyk „Egzorcyzm nad przyrodą” oraz „Ostatnia Wieczerza”, a także dwie sceny zamieszczone na ścianach flankujących prezbiterium: „Ściana wolności: Exodus” oraz „Ściana wiary: Pięćdziesiątnica”. Doktorant analizując poszczególne freski umiejscowione w auli bazyliki podjął się również refleksji nad wątkami teologiczno-antropologicznymi, a zwłaszcza agapicznym charakterem relacyjności osoby, „grzechem świata” (por. J 1, 29), koncepcją grzechu i moralności oraz teologią przyrody i jej zbawienia w pojmowaniu głównych przedstawicieli *Centro Aletti*. Wnikliwy namysł Autora nad tematyką fresków zaowocował dostrzeżeniem złożonej dynamiki powiązań łączących w osobie ludzkiej istotne poziomy jej ziemskiej egzystencji (biologiczny, psychiczny, duchowy i kulturowy). Dzięki temu w przekonujący sposób wskazał na współdziałanie pomiędzy duchem i ciałem. Ks. Lucjan Bartkowiak CR w swoich wywodach konsekwentnie stara się dowieść, że „wizja człowieka, prawdy o nim i sensu jego istnienia, jest zawsze związana z wizją Boga” (s. 214), co jest w pełni zgodne z jedną z najbardziej zasadniczych tez teologicznych głoszoną przez wykładowców *Centro Aletti*: „Opowiedz mi o człowieku, a ja powiem ci jaki jest Bóg, który go stworzył. Opowiedz mi, w jakiego Boga wierzysz, a ja zrozumieć jakim jest człowiek przez Niego stworzony” (s. 214). Z teologicznego punktu widzenia,

należy wskazać, że postrzeganie złych duchów przez teologów skupionych w *Centro Aletti*, a w konsekwencji i samego Doktoranta jest nie do końca zgodne z nauczaniem Kościoła prawosławnego. Postrzeganie demona jako „zdeformowanej maski ludzkiego oblicza”, „kręcącego się wokół samego siebie” i „niezdolnego do otwarcia się na drugiego”, a poprzez to pozbawionego relacyjnego charakteru” (s. 220-221) powinno być uzupełnione prawdą o tym, że jest to realnie istniejący byt osobowy. W tym sensie trudno zgodzić się z poglądami Sergiusza Bułgakowa czy o. Marko Rupnika SJ, że zły demon – upadły anioł to jedynie „swego rodzaju osobowe *vacuum* staje się negatywną siłą, stanowiącą egoistyczne centrum, wypadłe poza osobową relację” (s. 221). Czy faktycznie „upadły anioł staje się pustką, ale pustką o wartości ujemnej”? (s. 221). Czy może jednej pomimo swego odwrócenia się od Boga, w dalszym ciągu pozostaje osobowym bytem stworzonym, a zatem i bytem relacyjnym? Czyż demony nie starają się wejść w osobową relację z ludźmi? Zarówno w Biblii, jak i w teologii chrześcijańskiego Wschodu trudno doszukać się traktowania osobowego zła jako jedynie „pustki o wartości ujemnej” czy „mocy przymiotników” (S. Bułgakow), „przymiotnikiem ujemnym” (s. 221). Natomiast w pełni można się zgodzić z tezą głoszoną przez kardynała Špidlika czy o. Marko Rupnika SJ, którą zapewne zaczerpnęli od Aleksandra Schmemanna, że „Kościół jest sakramentem królestwa” (s. 224). Zdaniem recenzenta nieco nieprecyzyjne jest stwierdzenie, wyrażone przez Autora rozprawy że „człowiek posiada zdolność przeobstwienia świata mocą Ducha Świętego”, które ma zapewne swą podstawę w sofiologicznych poglądach Włodzimierza Solowiowa i Sergiusza Bułgakowa oraz w myśli religijnej Mikołaja Bierdiajewa, w wyniku czego cała przyroda „powinna osiągnąć stan ‘nie-stworzenia’ lub też, używając innego zwrotu Špidlika ‘post-stworzenia’, czyli przeobstwienia” (s. 224). Oczywiście, w teologii chrześcijańskiego Wschodu znaleźć można wiele komentarzy do perykopy o mediacyjnej roli chrześcijan w odniesieniu do całego stworzenia z Listu do Rzymian (Rz 8, 18-22), ale warto podkreślić, że w świetle ortodoksyjnej nauki, przeobstwienie (gr. *theosis*) odnosi się do osób ludzkich, a nie do całej rzeczywistości stworzonej. Św. Paweł nauczał, że „Stworzenie z upragnieniem oczekuje objawienia się synów Bożych” (Rz 8, 19). „Całe stworzenie aż dotąd jęczy i wzdycha w bólach rodzenia” (Rz 8, 22). I jeśli dzięki objawieniu się przeobstwionych dzieci Bożych „zostanie wyzwolone z niewoli zepsucia” (Rz 8, 21). Wiele święci hezychasci (jak np. św. Grzegorz Palamas) nauczali, że jedynie człowiek podlega przeobstwieniu (gr. *theosis*), natomiast świat podlega przemianie (gr. *metamorfosis*).

W siódmym rozdziale (8 części rozprawy) zostały przeanalizowane dwie sceny znajdujące się na dwóch przeciwległych ścianach flankujących prezbiterium, a mianowicie znajdująca się po lewej stronie mozaika przedstawiająca „Pięćdziesiątnicę” oraz umiejscowiona po prawej stronie mozaika dwutematyczna „Wyjście z niewoli egipskiej i uwolnienie Apostołów”.

Wystrój artystyczny czterech kaplic bocznych lagiewnickiego Sanktuarium stanowi przedmiot refleksji, jakie można przeczytać w 8 rozdziale (9 części rozprawy). Po prawej stronie znajdują się: kaplica polska oraz kaplica Najświętszego Sakramentu (adoracji), natomiast po lewej stronie: kaplica maryjna i kaplica chrzcielna. Ks. Lucjan Bartkowiak CR w krótkim wprowadzeniu wyjaśnia, że „Choć

nie są one zasadniczym tematem niniejszej dysertacji, która przede wszystkim skupia się na mozaikach umieszczonych w prezbiterium i nawie kościoła, to jednak poprzez architekturę wnętrza stanowią integralną część świątyni, a ich dekoracje ściennie dostrzegalne są zarówno z nawy jak i prezbiterium” (s. 259). Należy pochwalić Doktoranta, że w precyzyjny sposób opisał każdą z kaplic, uwzględniając zarówno elementy architektoniczne, jak i tematykę i materiał mozaik w nich obecnych oraz przesłanie liturgiczno-dewocyjne.

Wystrój artystyczny sanktuarium w krakowskich Łagiewnikach nie ogranicza się jedynie do mozaik ukazujących wydarzenie biblijne. Trzydzieści dwie sceny figuratywne zostały wpisane w wielkie przestrzenie abstrakcyjnych kompozycji mozaikowych, nazywanych przez o. Rupnika dekoracjami. Wydaje się być w pełni zasadna decyzja Doktoranta, aby w 9 rozdziale (10 części rozprawy) przedstawić celowość i główne założenia ideowe abstrakcji w mozaikach Sanktuarium Świętego Jana Pawła II. Różnego rodzaju dekoracje, a więc: *movimenti*, *vetraty*, *polistawronosy*, *pizze* czy *alla libera* mają za zadanie pomóc medytującemu wiernemu „uchwycić to, co jest w nich zasadnicze, wprowadzając go w modlitwę” (s. 294). W założeniu „te elementy mają w taki sposób scalać różnorodną materię kamieni, smalt, terakoty oraz złota, aby towarzysząc opowiadanym historiom, nie zakłócały ich” (s. 294). W jakim stopniu faktycznie taki wystrój kościoła pomaga w osiągnięciu modlitewnej koncentracji, pozostaje tajemnicą przybywających tam pielgrzymów.

Ostatni rozdział (11 części rozprawy) dotyczy najważniejszych etapów czy też faz procesu tworzenia mozaik *Centro Aletti*. Informacje zawarte w tym rozdziale są pomocne w zrozumieniu uwarunkowań istotnych dla tworzenia dzieła o charakterze sakralnym. Tak jak to jest w przypadku wschodnio-chrześcijańskiej ikonografii dla artystów skupionych w *Centro Aletti* najważniejszy jest pierwszy wewnętrzny duchowo-intelektualny proces *in-spiracji* (s. 297). Po nim następują kolejne etapy tworzenia mozaik, począwszy od narysowania przyszłego dzieła. Na zakończenie długiego procesu montażowego ma miejsce wspólna modlitwa artystów i znak pokoju, który sobie wzajemnie przekazują. Prace w kościele zaczynają się od błogosławieństwa o. Marko Rupnika SJ lub miejscowego kapłana, a kończą modlitwą artystów „za siebie nawzajem, za gospodarzy i za miejsce lub wspólnotę” (s. 299), dla której tworzone są mozaiki.

Przed częścią rozprawy zatytułowaną *Zakończenie*, Autor przedstawia *Wnioski końcowe*. Po przypomnieniu celu dysertacji oraz głównych założeń teologicznych (a w szczególności wskazania na tajemnicę Trójcy Przenajświętszej oraz Bogoczłowieczeństwo Jezusa Chrystusa), ks. Lucjan Bartkowiak CR stawia tezę, że „Pogłębiona analiza scen prowadzi do konkretnych wniosków, odpowiadając na zasadnicze pytanie niniejszej dysertacji: czy sztuka sakralna we współczesnym, posoborowym Kościele katolickim odgrywa nadal ważną rolę? A jeśli tak, to jaką? Najlepszą odpowiedzią na takie pytanie jest konkretny przykład, a do takich bez wątpienia należy ogromny i unikalny zespół krakowskich mozaik, który porównywalny może być z wielkimi narracjami

teologicznymi z Palermo, Monreale czy Rawenny” (s. 301). Podsumowując wyniki bardzo szczegółowych analiz sztuki ze ścian lagiewnickiego sanktuarium, Doktorant sformułował siedem wniosków. Faktycznie za sprawą Vaticanum II przekaz teologiczny został ubogacony przez sztukę. Refleksja teologiczna została pogłębiona poprzez powrót do klasycznej myśli patrystycznej. Współcześnie jest zauważalne poszukiwanie nowych form ekspresji doświadczenia duchowego, również w zakresie technik artystyczno-warsztatowych. Niezwykle interesujący jest czwarty wniosek Autora rozprawy: „Przykład wspólnoty *Centro Aletti* pokazuje, że dobrze rozumiana sztuka sakralna może mieć znaczący wpływ na jakość duchowego życia chrześcijańskiego, tak w wymiarze indywidualnym, jak i wspólnotowym” (s. 304). Dowodem na to mają być świadectwa z Bolonii, Krakowa czy innych miejsc na świecie, na które powołuje się ks. Lucjan Bartkowiak CR. Szkoda, że nie w pracy nie zostały podane dokładne odniesienia do tych świadectw. W pełni można zgodzić się z wnioskiem piątym, a mianowicie, że: „Właściwe rozumienie teologii piękna w obrębie sztuki kościelnej ma zasadniczy wpływ na architekturę, sztuki wizualne i muzykę sakralną, które domagają się specjalistycznego, wręcz eksperckiego przygotowania” (s. 305). Faktycznie, obserwacja zarówno współczesnej architektury kościelnej, jak i sztuki sakralnej daje wiele do myślenia w tym zakresie. Bardzo często, bowiem, można zauważyć, na co wskazuje uwagę Doktorant, „brak przygotowania nie tylko duchowego, ale także merytorycznego” (s. 305) architektów i twórców. W jego ocenie *Centro Aletti* dąży do praktycznego urzeczywistniania zasady kard. Tomasa Špidlika, iż „teologia musi powrócić do pierwotnego piękna sztuki sakralnej, swojej wielkiej miłości” (s. 305), co jest jedynie możliwe poprzez stworzenie modlącej się wspólnoty twórców. Słusznie ks. Lucjan Bartkowiak CR podkreśla, że dla chrześcijańskiego pojmowania piękna niezbędne jest uwzględnienie zasady chryzologicznej i myślenia symbolicznego. Ostatni, siódmy, wniosek godny jest szerszego rozwinięcia. Pozostaje jedynie otwarte pytanie, czy jest wystarczające, aby samo nawiązanie do patrystyki, w tworzonej przez *Atelier Arte Sacra Centro Aletti* sztuce, aby wyrażała ona to samo, co sztuka chrześcijańskiego Wschodu, tworzona w oparciu o kanon ikonograficzny. Wszak, mozaikowa sztuka sakralna *Centro Aletti* jest inspirowana zarówno ortodoksyjną teologią, jak i nie uznaną za nieortodoksyjną teologią sofiologiczną wybitnych myślicieli religijnych XIX-XX wieku.

Ostatnia część pracy zatytułowana *Zakończenie* jest zbiorem osobistych refleksji ks. Lucjana Bartkowiaka nad spotkaniami z mistrzami z *Centro Aletti* oraz tym, co istotne dla ich duchowego i artystycznego przesłania. Autor ma również świadomość swego zakorzenienia w krakowskiej szkole eklezjologicznej oraz wkładu jej twórców, w jego osobiste badania naukowe nad „estetyzacją przestrzeni kościelnej”. Można mieć nadzieję, że w dalszych swych działaniach teologicznych i mozaikowych, będzie pamiętał o tym, co sam napisał w ostatnim akapicie: „Piękno, a więc także sztuka, ma za zadanie odnosić do tego, co nieprzemijające, co duchowe. Tylko pod tym warunkiem piękno jest rzeczywiście w stanie zbawić świat” (s. 310).

II. Ocena formalna rozprawy

Od strony formalnej rozprawa ks. Lucjana Bartkowiaka CR stanowi interdyscyplinarne studium analityczno-syntetyczne. W dużym stopniu cechuje się ono metodologiczną poprawnością. Tok wywodów podany jest w rzeczowym i precyzyjnym języku, łączącym terminologię teologiczną i terminologię z zakresu sztuki. Struktura pracy została starannie zaplanowana, co poświadcza logiczność i przejrzystość spisu treści. Poszczególne części (rozdziały) pracy rozpoczynają się od wprowadzeń. Szkoda, że brakuje podsumowania każdej z części rozprawy, które zawierałoby odkrycia z analizowanych treści. Cel pracy, a także opis źródeł i opracowań oraz metoda teologicznego odczytywania mozaikowych obrazów zostały przedstawione w *Zagadnieniach wstępnych*. Tam też znalazła się informacja o tym, że Autor zrezygnował z opisu i interpretacji kaplic znajdujących się za prezbiterium świątyni, co wydaje się być w pełni uzasadnione, ze względu na wielkość rozprawy. Zdaniem recenzenta należało doprecyzować problem badawczy i dokładniej przedstawić problematykę analizowaną w poszczególnych rozdziałach/częściach pracy. Dokładniej metoda badawcza została opisana w trzecim rozdziale (czwartej części rozprawy).

Bibliografia została podzielona na źródła główne, źródła pomocnicze, teksty magisterialne i literaturę pomocniczą. Autor korzystał z dzieł napisanych w językach: polskim, włoskim i rosyjskim. Nie do końca jest oczywiste rozróżnienie pomiędzy źródłami głównymi a źródłami pomocniczymi. Skoro tematyka rozprawy dotyczy przesłania teologicznego mozaik kościoła Redemptor Hominis Centrum Świętego Jana Pawła II w Krakowie to można by oczekiwać, że źródłami głównymi powinny być dzieła, które bezpośrednio dotyczą architektury i wystroju artystycznego tej właśnie świątyni. Tym bardziej, że te właśnie dzieła zostały przedstawione w *Zagadnieniach wstępnych*... A jeśli tak, to zdaniem recenzenta, za źródła pomocnicze można uznać dzieła kard. Tomasa Špidlika, o. Marko Rupnika SJ czy innych teologów współtworzących teologię i zręby duchowości *Centro Aletti*. W pełni, natomiast, zasadne jest wyróżnienie tekstów magisterialnych, czyli oficjalnego nauczania Kościoła katolickiego oraz literatury pomocniczej.

W podsumowaniu pragnę stwierdzić, iż rozprawa doktorska ks. Lucjana Bartkowiaka CR jest dziełem pionierskim, świadczącym o wielkiej erudycji jego autora zarówno w zakresie teologii chrześcijańskiej (wschodniej i zachodniej), jak i sztuki sakralnej. Warto podkreślić, że nie jest ono jedynie przyczynkiem naukowym, lecz może służyć jako praktyczny przewodnik, dzięki któremu zrozumiałe staną się treści zespołu trzydziestu dwóch scen figuratywnych z mozaik kościoła Redemptor Hominis Centrum Świętego Jana Pawła II w Krakowie. Autor wykazał się ogromną pracowitością, zarówno pod względem merytorycznym, jak i edycyjnym. W rozprawie są bowiem kolorowe zdjęcia poszczególnych mozaik oraz schematy ich umiejscowienia w przestrzeni sakralnej. Czytając opisy scen figuratywnych można mieć przed oczami ich miniaturę, co bardzo zachęca do tego, aby kontemplować

je w całej okazałości w krakowskiej świątyni. Rozprawa ks. Lucjana Bartkowiaka CR zasługuje na publikację, zarówno w całości, jak i w wersji skróconej w formie przewodnika. Ze względu na liczne walory merytoryczne i formalne wnioskuję o jej wyróżnienie.

Wniosek końcowy

Krytyczny przegląd recenzowanej rozprawy doktorskiej pozwala stwierdzić, iż stanowi ona dojrzałą pracę badawczą, ujawniającą sprawność metodologiczną i znaczne wartości merytoryczne. Autor podjął się trudnej pracy interdyscyplinarnej o charakterze pionierskim. Należy podkreślić, że rozprawa świadczy o erudycji jej Autora zarówno w dziedzinie teologii, jak i w dziedzinie sztuki. Mając na uwadze wskazane powyżej walory, z całym przekonaniem, stwierdzam, iż rozprawa ks. mgr. lic. Lucjana Bartkowiaka CR spełnia wymogi stawiane tego rodzaju pracom naukowym i stawiam wniosek o kontynuowanie przewodu doktorskiego.

Kierownik Katedry
Teologii Prawosławnej
prof. dr hab. Krzysztof Leśniewski

Lublin, 6 sierpnia 2021 r.